

Uskon paikat

Työväestön eletty uskonto 1900-luvun vaihteen Tampereella

Johdanto

Suomessa koko 1800-luku oli herätysliikkeiden aikaa.¹ Paikalliset, 1700-luvulta alkaneet kansanherätykset pyyhkivät yli maan 1800-luvun lopulle tultaessa. Herätysliikkeiden välillä oli alusta alkaen eroja, mutta yleisesti ottaen ne pohjautuivat pietismiin ja korostivat henkilökohtaista hengellistä heräämiskokemusta. Tietoisesta herätyskokemuksesta ja kääntymisen kokemuksesta tuli uskonnollisen elämän keskeinen osa, mikä teki uskonnosta uudella ja erityisellä tavalla näkyvän ja uskovaan ihmistä velvoittavan ilmiön. Monet herätysliikkeet ja uskonnolliset ryhmittymät korostivat uudestisyntyä hengellistä elämää; osa puolestaan keskittyi kristillissosiaaliseen työhön köyhien ja kärsivien parissa. Korostamalla hengellistä heräämistä ja kääntymiskokemusta valintana, oman elämän antamisena Jumalan käsiin, ne tekivät mahdolliseksi myös uskosta kieltäytymisen.² Ihminen saattoi vastata Jumalan kutsuun suostumalla siihen mutta myös kieltäytymällä siitä.

Herätysliikkeiden aikakaudella Suomen hengellistä kenttää dominoi luterilaisuus, joka oli 1900-luvulle asti valtion virallinen uskonto. Kirkon ja valtion tiivis yhteys alkoi löystyä vuoden 1869 kirkkolaissa, mutta sen jälkeenkin luterilainen kirkko säilytti virallisen asemansa eikä uskonnonvapautta myönnetty ennen 1920-lukua. Vuoden 1889 eriuskolaislaki salli kuitenkin muiden

protestanttisten kirkkokuntien perustamisen luterilaisen kirkon rinnalle. Käytännössä uusi lainsäädäntö virallisti vallitsevan tilanteen ja ratkaisi ongelmia, joita uudet uskonnolliset ryhmittymät olivat jo 1850- ja 1860-luvulta lähtien aiheuttaneet muun muassa jättämällä lapset kastamatta tai luopumalla luterilaisen kirkon edellyttämistä ehtoolliskäynneistä.³

Osa uskonnollisista ryhmittymistä piti erityisesti kaupunkeja ja niissä asuvia työläisiä erityisenä lähetykenttänä. Luterilaisen kirkon ohella työväestön sieluista alkoivat kamppailla kirkkoa lähellä olevat herätysliikkeet ja eriuskolaisten saarnaajat. Työväenliikkeen johtajat valittivat usein, että varsinkin tehtaalaisnaiset olivat liian uskonnollisia ja seurasivat sokeasti hengellisiä johtajiaan, olivat ne sitten kirkonmiehiä tai muita saarnamiehiä.⁴ Tampereellakin hengellisiä johtajia riitti moneen lähtöön. Työväenkaupungin uskonnollinen kenttä oli rikas ja kirjava. Paavo Kortekankaan urauurtava tutkimus Tampereen työväestön kirkollisista oloista ennen suurlakkoa kattaa suurimman osan aikakauden uusista hengellisistä liikkeistä, kuten vapaakirkolliset, baptistit ja metodistit. Tampereen evankelisluterilaisten seurakuntien historiassa Voitto Silfverhuth tuo niin ikään esiin virallisen kirkon kanssa kilpailleita uskonnollisia ryhmiä.⁵ Lainsäädännössä määriteltyjen 'eriuskolaisten' lisäksi työväestöä houkuttelivat muun muassa spiritistit ja erilaiset uskovien synnittömyyttä lupaavat saarnaajat.

Kaikki uskonnolliset ryhmät esittivät oman käsityksensä uskonelämästä ja normittivat uskonnon harjoittamista. Monet tutkijat ovat kuitenkin korostaneet, että normatiiviset käsitykset eivät tavoita tapoja, joilla uskonto kosketti ihmisiä eivätkä ne tavoita tapoja, joilla ihmiset uskoivat ja elivät uskontoaan. Kansainvälisessä tutkimuksessa on 1990-luvulta lähtien käytetty käsitettä 'lived religion', joka on suomennettu sekä eleyksi uskonoksi että eleyksi uskoksi. Varsinkin Sari Katajala-Peltomaa ja Raisa Maria Toivo, jotka ovat historia-alan johtavia lived religion -tutkijoita, suosivat suomennosta eletty usko. Tällä he korostavat tilannekohtaisuutta, ritualistisuutta, tunteita ja tiedostamattomia ulottuvuuksia.⁶ Historiantutkijoina he ovat keskiajan ja uuden

ajan alun tutkijoita. Itse käytin jo 2000-luvun alussa suomenkielistä käsitettä eletty uskonto. Koska tutkin herätysliikkeiden aikakautta ja sen jälkeistä aikaa, näen eletyn uskonnon pikemminkin uskon tai uskonelämän synonyyminä. Tässä tulkinnassa usko on aina elettyä, mitä uskonto ei välttämättä ole. Eletty uskonto korostaa eletyn ja instituutionaalisen suhdetta, jossa subjekti elää uskontoa omilla tavoillaan, omien tunteidensa ja tulkintojensa mukaisesti. Käsitökseni mukaan nimityksissä ei ole kovin suurta ristiriitaa. Englanniksi tutkimamme ilmiö on *lived religion* riippumatta siitä, miten sen suomeksi nimeämme.

Eletyn uskonnon näkökulmasta uskonto ei ole kiinteä tai yhtenäinen oppirakennelma, kuten esimerkiksi Meredith McGuire tähdentää.⁷ Tämä pätee myös uskonnollisiin käytäntöihin, jotka voivat olla hyvinkin moninaisia. Toisaalta virallista uskontoa ja ihmisten kokemaa ja elämää uskontoa ei pidä ymmärtää toiselleen vastakkaisina ilmiöinä. Uskontoa eletään ja on eletty laajemmassa sosiaalisessa kontekstissa, joka koostuu virallisista ja epävirallisista hengellisistä ja maallisista asetelmista.⁸ Ihmiset myös jakavat uskonnollisia kokemuksiaan ja elävät uskontoa yhdessä. Tiloja tällaiselle uskonnon jakamiselle ja elämiselle tarjoavat erilaiset yhdistykset, seurakunnat ja muut yhteisöt. Tampere-lainen työväestökin kohtasi hyvin kirjavan uskonnollisen kentän, joka tapahtui sekä suljetuissa tiloissa että kaduilla ja puistoissa.

Uskonnollisia käytäntöjä ei voi ymmärtää erillään merkityksistä, joita ihmiset niille antavat. Monet tutkimukset hengellisyydestä painottavat käytäntöjä ja ottavat vakavasti tutkimuksen kohteena olevien henkilöiden oman itseymmärryksen ja kokemukset. Kokemus voidaan ymmärtää sekä yksilöllisenä että sosiaalisena ja jaettuna. Edelleen McGuirea lainaten, ”yksilö kykenee kokemaan eikä vain yksinkertaisesti ajattelemaan tai uskomaan oman uskonnollisen maailmansa todellisuuden.”⁹

Kokemuksen historian tutkijat korostavat, että kokemus ei pelkästään tapahdu yksilölle vaan se on myös sosiaalinen prosessi.¹⁰ Kokeminen on osa jokapäiväistä elämää. Ihmiset kokevat ulkoisia olosuhteita, tapahtumia, vuorovaikutusta, kohtaamisia ja muita materiaalsen, sosiaalsen ja emotionaalisen ympäris-

tönsä ulottuvuuksia. Nämä kokemukset ovat älyllisiä, emotionaalisia, aistillisia, tietoisia ja tiedostamattomia. Kokemuksista tulee sosiaalisia, kun niitä reflektoidaan, jaetaan ja vahvistetaan. Kokemukset eivät pelkästään jää yksilöllisiksi ja sosiaalisiksi reflektioiksi. Kun kokemuksia jaetaan, ne muodostavat kollektiivisia resursseja, sosiaalisia tietovarantoja, ja ne karttuvat sosiaalisissa instituutioissa. Sen takia monet kokemusyhteisöt ja eletyt tilat vaikuttavat siihen, miten ihmiset kuuluvat omiin yhteisöihinsä. Kokemusyhteisöjä tai elettyjä tiloja, joista muodostuu kokemuksen paikkoja, voivat olla esimerkiksi rukoushuoneet, yhdistykset ja perheet.¹¹ Reinhardt Koselleckin tapa ymmärtää historiallinen aika avaa myös hyödyllisen kokemushistoriallisen näkökulman. Koselleckin mukaan historiallinen aika rakentuu kokemustilan ja odotushorisonttien välisessä jännitteessä. Menneisyys on nykyisessä läsnä kokemuksina ja tulevaisuus on nykyisessä läsnä odotushorisontteina.¹² Ihmiset kokevat asioita eri tavalla, koska heidän kokemustilansa ja/tai odotushorisonttinsa ovat erilaisia.

Tässä artikkelissa kartoitan tamperelaisen työväestön uskonnollisia tiloja 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa. Selvitan, minkälaisilla areenoilla työväestö eli uskontoaan ja millä tavalla he pystyivät jakamaan uskonnollisia kokemuksiaan. Painopiste on järjestetyssä uskonnon harjoittamisessa, koska yksityistä tai täysin yksin harjoitettua uskontoa on vaikea tavoittaa. Joissakin lähteissä on kuitenkin viittauksia omintakeiseen uskonnon elämiseen. Sanomalehti-ilmoitukset houkuttelivat työväestöä uskonnollisiin tilaisuuksiin ja lehtikirjoitukset kommentoivat niitä. Tamperelaiset työläiset – varsinkin naiset – lähettivät saarnaajille kirjeitä, jotka ovat säilyneet Vapaakirkon arkistossa. Tamperelaisten työläisnaisten hakemuksia löytyy Helsingin diakonisalaitoksen arkistosta. Jopa Työtilastolliset tutkimukset kommentoivat työläisperheiden suhdetta uskontoon. Kartoitan siis työväenkaupungin uskonnollisen elämän merkityksellisiä tiloja, tarkennan katsetta diakonissaksi pyrkiviin työläisnaisiin ja eriuskolaisten tarjoamiin vaihtoehtoihin ja kirjoitan työläisperheiden uskonnollisista käytännöistä.

Tampere uskonnollisen elämän paikkana

Tampere kasvoi kiivaasti vuosisadan vaihteessa. Vuodesta 1890 vuoteen 1917 kaupungin väkiluku kaksinkertaistui 45 000 asukaaseen. Suomalaisessa kontekstissa Tampere oli isojen tekstiilitehtaiden kaupunki. Suurin niistä oli Finlayson, jossa oli vuosisadan vaihteessa yli 3 000 työntekijää. Tekstiiliteollisuuden ansiosta erityisesti nuorten aikuisten ikäryhmä oli vahvasti naisvaltainen. Esimerkiksi vuonna 1910 kaupungissa oli jokaista 20–29-vuotiaasta miestä kohti 1,8 samanikäistä naista.¹³ Mentiin sitten kirkkoon tai järjestöihin, naisia oli aina enemmän kuin miehiä. Ainoastaan muutamissa työväen ammatillisissa ja poliittisissa järjestöissä miehet olivat enemmistönä varsinkin johtopaikoilla. Uskonnollisten yhteisöjen jäsenistö oli selkeästi naisvoittoinen.

Tehdaskaupunki poikkesi ympäröivästä maaseudusta ennen kaikkea työväen ajankäytössä. Maatalouteen verrattuna teollisuus työ tarjosi pitkistä työpäivistä huolimatta vapaa-aikaa, niin sanottua omaa aikaa. Iltaisin ja pyhäpäivinä kaupungissa oli monenlaisia rientoja, joihin työläiset pääsivät joko halvalla tai ilmaiseksi. Esimerkiksi helmikuussa 1899 tavallisena keskiviikkoiltana tamperelaiset työläiset suuntasivat kirjastoon, työväenopiston kuoroharjoituksiin, raittiustalon ilmaiseen konserttiin, raamattutunnille, nuorisoseuran kokoukseen tai esitelmiä kuuntelemaan.¹⁴

Sunnuntaina tarjonta oli vielä monipuolisempaa. Raatihuoneen hyväntekeväisyystanssiaiset oli selvästi suunnattu kaupungin varakkaammalle väelle, mutta työläiset eivät jääneet osattomiksi yhteisestä ilonpidosta. Valittavana oli ainakin viisi erilaista illanviettoa, joita järjestivät raittiusseurat, työväenliike ja nuorisoseura. Niihin houkuteltiin tanssin, näytelmien, musiikin ja tunnettujen puhujien avulla. Vakavampaa ohjelmistoa sai seurata ilmaiseksi: esimerkiksi raittiusseura Elo houkutteli yleisöä kuuntelemaan kaupungissa hyvin tunnettua ja suosittua lähetyssaarnaajaa. Talvinen sunnuntaipäivä oli myös otollinen aika järjestää yhdistysten kokouksia, luistelukilpailuja ja hiihtoretkeä.¹⁵

Satakunnankadulla Kyttälän kaupunginosassa sijainnut Luterilainen rukoushuone tarjosi työläisille näyttävät puitteet uskonnollisten kokemusten muodostamiseen ja niiden jakamiseen. Sekä oman kaupungin papit että vierailevat saarnaajat järjestivät siellä hartaustilaisuuksia. Kuva: Tampereen museot.

Uskonnolliset yhdistykset ja seurakunnat kilpailivat yleisöstä iltamien ja retkien kanssa. Kaupungin lehtien mukaan samana päivänä oli ainakin 15 hengellistä tapahtumaa. Yksi suunnattiin erityisesti nuorisolle. Suomen- ja ruotsinkielisiä saarnoja sai kuunnella kahdessa kirkossa, Luterilaisessa rukoushuoneessa ja kolmessa muussa rukoushuoneessa. Saarnaajien nimistä saattoi päätellä, että Viinikankadun rukoushuoneessa kokoontuivat metodistit, Puutarhakadun rukoushuoneessa vapaakirkolliset ja Pellavatehtaankadun tiloissa baptistit. Lisäksi ainakin Rautatiekadulla oli yksi rukoushuone.¹⁶

Vuonna 1891 perustettu Luterilainen rukoushuoneyhdistys ja sen vuonna 1894 valmistunut komea rukoushuone houkutteli seiiniensä suojiin runsain joukoin työväestöä ja erityisesti työläisnaisia, mikä ei naisenemmistöisessä teollisuuskaupungissa ehkä ollut kovin yllättävää. Vuonna 1896 yhdistykseen kuuluneista naisia oli noin 75 prosenttia, ja vuonna 1900 noin 80 prosenttia jäsenistä oli työväestöä. Muut olivat käsityöläisiä, porvareita ja sivistyneistön edustajia. Yleisötilaisuudet kokosivat runsaasti yhdistykseen kuulumattomia kaupunkilaisia. Toinen erityisesti tehtaalaisnaisiin vedonnut järjestö oli Evankelis-Luterilainen Nuorisoyhdistys.¹⁷ Uudenlaista hengellistä ohjelmaa tarjoavien yhdistysten tilaisuuksissa nuoret työläisnaiset jakoivat uskonnollisia kokemuksiaan ja elivät uskontoa näkyvällä tavalla.

Uskon maantiede eli kaupungin uskonnollisten tilojen kenttä oli jatkuvassa muutostilassa. Ennen Johanneksen kirkon valmistumista (1907) evankelisluterilainen kirkko järjesti jumalanpalveluksia vuonna 1881 valmistuneessa Uudessa kirkossa eli Aleksanterin kirkossa, keskustorin laidalla uudelleen nimetyssä Vanhassa kirkossa ja toisinaan myös Finlaysonin tehtaankirkossa.¹⁸ Kun työväen esikaupungit laajentuivat ja kasvoivat etäälle kirkkorakennuksista, kristilliset yhdistykset ja herätysliikkeet kulkivat seurakuntalaisten perässä ja hankkivat itselleen rukoushuoneita lähempää työväestön asuinpaikkoja. Rukoushuoneet olivat usein pieniä, esimerkiksi kodeista vuokrattuja kamareita. Baptisteilla oli rukoushuone Amurissa jo kesällä 1890. Vaihtuvista paikoista pysyvin oli Leanderin kivitalo Kyttälässä, kunnes vuosisadan vaihteessa valmistui Pinninkadun rukoushuone. Luterilaisen kirkon tekemää esikaupunkityötä vauhdittivat Pispalan ja Järvensivun rukoushuoneyhdistykset. Vuonna 1908 seurakunta palkkasi esikaupunkipapin, jonka työn tukikohtina olivat Pispalan ja Järvensivun rukoushuoneet. Myös Pelastusarmeijalla, Kaupunkilähetyksellä, Nuorten Miesten Kristillisellä Yhdistyksellä (NMKY) ja Nuorten Naisten Kristillisellä Yhdistyksellä (NNKY) oli kaupungissa omat kokoontumistilansa.¹⁹

Erilaiset rukoushuoneet ja saarnahuoneet muodostivat materiaaliset puitteet, joissa uskontoa harjoitettiin, jaettiin, koettiin ja aistittiin. Kun tamperelaiset kävivät rukousskokouksissa, osa heistä koki hengellisen herätyksen, ja motivoituneimmat naiset pyrkivät herätyksen seurauksena diakonissalaitokseen. Helsingin diakonissalaitoksen vastaanottamista hakemuksista ilmenee, että rukoushuoneissa koetut asiat suuntasivat joidenkin naisten koko elämän uusille urille. Varsinkin Luterilaisesta rukoushuoneesta tuli herätyskristillisyyden paikallinen keskus. Suosittu herätyspuhujana, lähetyssaarnaaja Frans Hannula (1855–1914), piti rukoushuonetta tukikohtanaan ja oli sen säännöllinen vieras vielä Turkuun muutettuaankin. Hänen ympärilleen muodostui niin sanottu Hannulan herätys. Hannula oli työskennellyt lähetyssaarnaajana Ambomaalla ja hänen lähetysskokouksensa keräsivät laajoja yleisöjä lyhyelläkin varoitusaajalla. Eräs aiemmin tehdastyössä ollut diakonissakokelas kuvaili, kuinka hän oli kokenut hengellisen herätyksen Hannulan kokouksessa ja käynyt siitä lähtien ahkerasti kirkossa. Eräs toinen tehtaalaisnainen kuvaili Hannulaa kirjjeessään vapaakirkkoliselle saarnaajalle:

Hän on todella oikein saarnamieheksi luotu. Meidän tulee kiittää Jumalaa että hän on lähettänyt sellaisen Herran hengellä täytetyn miehen julistamaan sanaansa että mekin saamme häntä kuulla. Hänen sanaansa kuunnellessani minäkin ajattelin tästä päivästä alkain tahdon kuulua Jeesukselle.²⁰

Hannulan suosiota selittävät monet tekijät. Hänet tunnettiin taitavana puhujana, jonka tarinat Afrikan lähetysskentiltä olivat kiehtovaa kuultavaa. Lisäksi Hannula osasi luovia taitavasti kirkon ja työväenliikkeen välisessä karikossa. Hän muun muassa esiintyi kristillisen työväenyhdistyksen järjestämissä tilaisuuksissa eikä hyökännyt poliittista työväenliikettä vastaan. Hän jopa kritisoi papistoa työväestön vastaisista näkemyksistä ja esitti papiston puolesta työväestölle anteeksipyyntöä yhteiskunnallisen epäoikeudenmukaisuuden johdosta.²¹ Nämä olivat tehdaskaupungissa merkillepantavia linjauksia. On vaikea ajatella, että saarnaaja,

joka ei olisi lainkaan ymmärtänyt työväenluokan oloja, olisi saattanut työväestön laajaa suosiota.

Hannulan herätys vaikutti työväestön järjestäytymiseen erityisesti Tampereella ja Turussa, joista tuli kristillisen työväenliikkeen keskuspaikkoja 1900-luvun alussa. Sosiaalidemokraattien vuoden 1903 Forssan kokouksessa hyväksymät vaatimukset kirkon erottamisesta valtiosta, uskonnon julistamista yksityisasiaksi ja koulujen uskonnonopetuksen lakkauttamisesta synnyttivät ristiriitaisia ajatuksia työläisissä, jotka halusivat yhteiskunnallisia uudistuksia mutta eivät olleet valmiita tukemaan uskonnon vastaisia linjauksia. Hannulan kokouksissa herätyksen kokeneet työläiset pyrkivät yhdistämään eletyn uskonnon ja työväenliikkeen ajamat yhteiskunnalliset uudistusvaatimukset tavalla, jossa uskonelämä ei syrjäyttäisi politiikkaa eikä politiikka kristillistä uskoa. Heitä tuki osa lähinnä vanhasuomalaista papistoa, joka toivoi kristillisestä työväenliikkeestä maltillista ja kristillistä vaihtoehtoa sosiaalidemokraateille. Ensimmäinen Kristillinen työväenyhdistys perustettiin Tampereella vuonna 1905 vastavetona työväenliikkeen liian materialistisena pidetylle politiikalle. Seuraavana vuonna Tampereella perustettiin Suomen Kristillinen Työväen Liitto.²²

Poliittisesti kristillinen työväenliike jäi vaatimattomaksi toimijaksi, mutta paikallisesti se oli uskonnollisten kokemusten paikka, joka tarjosi työväestölle monipuolista toimintaa nais-, nuoriso- ja lapsiosastoista apukassoihin ja ammattiosastoihin. Kun *Kristillinen Työkansa* -lehden näytenumero ilmestyi lokakuussa 1906, Kristillinen työväenyhdistys oli jo vallannut jalansijaa Tampereen työväenjärjestöjen kentässä. Yhdistyksen huoneisto sijaitsi Kuninkaankadulla. Luterilaisessa rukoushuoneessa oli puolestaan pidetty yhdistyksen rakennusrahaston hyväksi hengellinen iltama, jossa kolme pappia oli puhunut muun muassa kristillisestä sosialismista. Lasten osaston ensimmäiseen kokoukseen oli tullut noin sata lasta, joista 80 saatiin jäseniksi, ja jo seuraavaksi päiväksi lapsille kehitettiin uutta ohjelmaa. Hengellisiä tilaisuuksia, joissa keskusteltiin Raamatun teksteistä, oli monena sunnuntaina, ja yhdistyksen sekakööri tarjosi kuorolaulua yhdistyksen

iltamissa ja muissa tilaisuuksissa. Kristillis-sosiaalisen sanomalehtensä menestyksen tueksi yhdistys oli perustanut osuuskunta Työkansan.²³

Kristillinen työväenyhdistys ryhtyi Tampereen työväenyhdistyksen tapaan tukemaan työläisten ammatillista järjestäytymistä, mutta se yhdisti työväestön yhteiskunnalliset uudistusvaatimukset ”raamatullisen kristinuskon ja kristillisen elämän” säilyttämiseen. Finlaysonin tehtaalla yhdistys perusti työntekijöiden kristillisen ammattiosaston, jonka aktiivinen ompeluseura järjesti hengellisiä iltamia. Myös Lapinniemen tehtaalla toimi Kristillisen työväenyhdistyksen ammattiosasto. Lokakuussa 1906 oltiin käynnistämässä palvelijattarien ammattiosastoa, ja jo aiemmin aloittanut ompelijattarien ammattiosasto hankki iltamilla uusia jäseniä. Puuseppien ja kirvesmiesten kristillisen ammattiosaston teeltamissa oli kuorolaulun ja runonlausunnan ohella tarjolla hengellisiä puheita.²⁴ Kun yhdistys perusti ammattiosastoja ja muita alaosastoja, se onnistui tavoittamaan työläisiä niin työpaikoilta kuin niiden ulkopuoleltakin. Kristillisten yhdistysten väliset verkostot helpottivat työväestön liikkumista uskonnolliselta areenalta toiselle. Tehtaiden kristilliset ammattiosastot ruokkivat rukoushuoneyhdistyksiä, jotka puolestaan syöttivät jäseniä tehdasyhdistysten hartaustilaisuuksiin, ompeluseuroihin ja hengellisiin laulukuoroihin. Vaikka yhdistysten välillä oli kilpailuakin, uskonnollisten kokemusten verkostot ja paikat tukivat ja vahvistivat sekä toisiaan että työläisnaisten ja -miesten elämää uskontoa.

Kutsumukseksi diakoniatyö

Diakonissan koulutus oli yksi harvoja vaihtoehtoja, joihin vaatimattomasta taustasta tulevat naiset saattoivat tehdastyön ja palvelijattaren työn lisäksi hakeutua 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alussa. Diakonissalaitoksiin pyrkivät kaupunkilaisnaiset edustavat vain jäävuoren huippua tehdaskaupungin hengellisestä maisemasta, mutta heidän hakupaperinsa paljastavat yleisempiäkin asioita Tampereen uskonnollisesta kentästä. Dia-

koniatyötä teki työväestön keskuudessa tunnetuksi Tampereen kaupunkilähetys, jonka kantavat voimat olivat jo ennen yhdistyksen virallista perustamista (1906) pyytäneet Helsingin diakonissalaitoksesta kahta diakonissaa Tampereelle. Laitos lähetti kaupunkiin sisar Hanna Mellbergin ja yhden diakonissaoppilaan vuonna 1897. Hanna Mellberg tarttui pontevasti toimeensa ja oli ahkerasti liikkeellä. Esimerkiksi vuonna 1901 hän teki 964 kotikäyntiä yhteensä 175 perheessä. Uusien työntekijöiden määrä hieman vaihteli vuosittain, mutta vuodesta 1908 Tampereella oli kolme diakonissaa, jotka pitivät yllä lähetyksmajoja työväen asuinalueilla ja hoitivat köyhiä sairaita. Lähetyksmajoissa järjestettiin rukoukskokouksia, lisäksi Helsingin diakonissalaitoksen papit vierailivat Tampereella, saarnasivat ja keskustelivat diakoniasta kaupunkilaisten kanssa.²⁵ Näissäkin tilaisuuksissa nuoret naiset saivat jakaa uskonnollisia tunteitaan ja kokemuksiaan ja vahvistaa omaa elettyä uskontoaan.

Diakonissapukuun sonnustautuneen sisaren ilmestyminen päivittäiseen katukuvaan teki eletystä uskonnosta ilmiön, jota ei voinut olla havaitsematta. Monet diakonissalaitokseen pyrkivät tamperelaisnaiset mainitsivat sisar Hannan esikuvanaan, jonka jälkiä seuraten hekin halusivat ryhtyä diakonissaksi. Hilja, Olga ja Eva ovat esimerkkejä tamperelaisista työläisnaisista, jotka rohkaistuivat pyrkimään diakonissaksi juuri sisar Hanna Mellbergin esimerkin innoittamina. Hilja saapui laitokseen 1904; Olga ja Eva aloittivat vuonna 1911.²⁶ Olga kertoi, että kaupungin kaduilla potilaskäynneille kiiruhtava diakonissa oli tehnyt häneen vaiikutuksen, ja Hilja mainitsi sisar Hannan omaksi esikuvakseen. Eva puolestaan oli tullut uskoon diakonissalaitoksen pastorin saarnatilaisuudessa syksyllä 1905 ja kirjoitti omassa hakemuksessaan suurlakon jälkeisestä herätysaallost. Pastori neuvoi tuolloin vasta 15-vuotiaista tyttöä odottamaan vielä jonkin aikaa, ennen kuin pyrki diakonissalaitokseen, mikä oli omalta osaltaan vain vahvistanut Evan halua pyrkiä diakonissaksi.

Neljäs tamperelaistyttö, Maria, kuvaili tarkasti omaa hengel-listä elämäänsä ja sen kehitystä. Hän kertoi menettäneensä isänsä kuusivuotiaana. Kun häneltä 12-vuotiaana leikattiin nielurisat,

hän koki toipilasaikanaan tai pian sen jälkeen hengellisen herätyksen. Kääntymiskokemus sai hänet lopettamaan romaanien ja maallisen kirjallisuuden lukemisen. Kansakoulun ja rippikoulun jälkeen Maria aloitti työt puuvillatehtaassa, jossa hän työskenteli yli seitsemän vuotta. Samaan aikaan hän tilasi diakonissalaitoksen lehteä ja paneutui sen avulla hyvin ahkerasti diakoniatyöhön. Neljän vuoden harkinnan jälkeen Maria pyrki laitokseen ja pääsi oppilaaksi vuonna 1900.²⁷ Marian hengellinen elämä – uskonnollinen herääminen, uusi kristillinen elämäntapa ilman maallista kirjallisuutta, diakonialehden lukeminen, rukouskokouksissa käyminen ja kutsumuksen huolellinen harkinta – tekivät hänen uskostaan myös diakonissajohtajien näkökulmasta sopivan ja arvostettavan tavan elää uskontoa.

Samantapaisia uskonelämän elementtejä löytyy muiden tamperealaisyntyisten diakonissojen asiakirjoista. Diakonissalaitos tähdensi, että sen sisaryhteisöön hyväksyttiin vain sellaiset naiset, jotka uskoivat aidosti, että Jumala on kutsunut heidät diakoniatyöhön. Laitoksen julkaisuissa korostettiin, että naiset eivät voineet valita kutsumustaan. Heidän oli uskottava, että Jumala oli kutsunut heidät palvelemaan köyhiä ja sairaita. Diakonissalaitos voidaan ymmärtää institutionalisoiduksi hengelliseksi heimoksi, joka opetti jäsenensä puhumaan uskontoa, kuten amerikkalainen uskontososiologi Nancy Ammerman on todennut.²⁸ Diakonissaksi hyväksyttävän työläisnaisen oli pystyttävä kuvaamaan herätyskokemuksensa ja hänen oli pystyttävä jakamaan muille omia uskonnollisia kokemuksiaan.

Mitä sitten tapahtui, jos diakonissakokelas ei oppinut puhumaan uskontoa? Edellä mainittu Hilja on siitä hyvä esimerkki. Hilja ei lukenut Raamattua eikä muutakaan hengellistä kirjallisuutta. Hän ei myöskään tutustunut diakoniatyötä koskevaan kirjallisuuteen. Kuultuaan, että hänen ihailemansa sisar Hanna oli opiskellut Helsingin diakonissalaitoksessa, Hilja rukoili, että Jumala antaisi hänenkin päästä samaan laitokseen. Voisi sanoa, että rukous kuultiin, koska Hilja pääsi laitokseen syyskuussa 1904. Jo seuraavana keväänä hänet kuitenkin ohjattiin takaisin tehdastyöhön. Laitoksen arvion mukaan häneltä puuttui lahjoja

ja hänen hengellinen elämänsä arvioitiin kehittymättömäksi. Eletty uskonto, joka perustui hiljaiseen rukoukseen ja diakonisojen ihailuun, ei vastannut diakonissalaitoksen käsitystä soveliaasta hengellisestä elämästä. Hiljan olisi pitänyt lukea enemmän ja ennen kaikkea hänen olisi pitänyt pystyä eksplikoimaan oma hengellinen heräämisensä. Hilja ei oppinut puhumaan uskontoa ja seurauksena oli paluu tehdastyöläisen arkeen.

Eriuskolaisuus työväestön uskonnollisessa kentässä

Angloamerikkalaiset hengelliset liikkeet ja kirkkokunnat alkoivat 1800-luvun jälkipuoliskolla näkyä vahvemmin Suomen suuriruhtinaskunnassa. Vuoden 1889 eriuskolaislaki virallisti protestanttisten uskonyhteisöjen toiminnan. Uusista uskonnollisista liikkeistä tuli yhtäältä työläisten ja toisaalta yläluokan ja sivistyneistön uskonkokemuksen yhteisöjä. Vapaakirkollisuus tavoitti sekä aateliskartanoiden että työväen esikaupunkien asukkaita; lisäksi vapaakirkolliset tekivät aktiivista kristillissosiaalista työtä. Baptistit ja metodistit muodostivat etenkin Tampereella työväestön uskonyhteisöjä.²⁹

Vapaakirkollisuus vahvistui Tampereella 1880-luvulla. Kaupungissa vieraili ulkomaisia puhujia, joista yksi nimekkäimpiä oli englantilainen saarnaaja Reginald Radcliffe. Hänen puheitaan tulkkasi kurulaissyntyinen torpparin poika ja teologian ylioppilas Antti Mäkinen, josta tuli joksikin aikaa Tampereen vapaakirkollisten saarnaaja. Mäkisen kirjeenvaihdossa on paljon Tampereelta tullutta ihailijapostia. Koettuaan hengellisen herätyksen Mäkinen oli keskeyttänyt teologian opintonsa ja matkustanut Lontooseen vapaakirkolliseen saarnaajakoulutukseen. Tampereella vapaakirkolliset saivat toiminnalleen tilat kauppias C. J. Hildéniltä, joka rakennutti Puutarhakadun tontilleen rukoushuoneen vuonna 1884. Tulipalo tuhosi rakennuksen vuonna 1888, jolloin Hildén rakennutti saman tien uuden, edellistä suuremman rukoushuoneen. Näissä tiloissa vapaakirkolliset järjestivät omia tilaisuuksiaan. Tampereella toimi myös vapaakirkollisten saarnaajakoulu.³⁰

Kaupunkilaisilla oli näin vaihtelevaa hengellistä tarjontaa, kun uudet kokelaat harjoittelivat saarnaamista ja pitivät rukoukskokouksia.

Vapaakirkollisten rukoushuone Puutarhakadulla kuului tamperelaiseen uskonelämän paikkoihin, jotka vetivät puoleensa nuoria työläisnaisia. Yksi rukoushuoneessa herätyksen kokeneista oli vuonna 1893 syntynyt Anni, joka työskenteli tarjoilijana muun muassa työväenyhdistyksen raittiusravintolassa. Uskonkipinä syttyi kiertävien saarnaajien Eeli ja William Jokisen herätyskokouksessa. Jokisen veljekset edustivat kansainvälistä Christian Endeavor-liikettä, joka oli vuonna 1881 Yhdysvalloissa perustettu yhteiskristillinen nuorisoliike. Suomessa se toimi lähinnä vapaakirkollisten piirissä. Anni liittyi vapaakirkollisiin ja hänestä tuli Christian Endeavor -liikkeen jäsen. Hänen isänsä ei tyttären sanojen mukaan ollut kiinnostunut uskonnosta, mutta uskovainen äiti oli Tampereen Nuorten Naisten Kristillisen Yhdistyksen jäsen. Vaikka vapaakirkollisuus ja Christian Endeavor liittivät Annin eriuskolaisiin – tai lahkolaisiin kuten heitä kirkon piirissä nimitettiin – tämä ei estänyt Annia pyrkimästä ja myös pääsemästä Helsingin diakonissalaitokseen.³¹

Toinen angloamerikkalainen tulokas oli baptismi, joka sekini tavoitti sekä yläluokkaa että työväestöä. Tampereella baptismista tuli hyvin leimallisesti työväenluokan elettyä uskontoa. Kaupungin lehdet tiesivät kertoa, että baptistien eli uudesta-kastajain rukoushuone aloitti toimintansa jo 1890-luvulla. Samaan vaiheeseen ajoittuvat ensimmäiset baptistihautajaiset, kun baptistiäidin kastamattomalle lapselle järjestettiin toimitus. Virallisesti Tampereen baptistiseurakunta perustettiin vasta vuonna 1906. Silloin 12 tamperelaista työläisperhettä ja kaksi muuta perhettä siirtyi Vaasan baptistiseurakunnasta Tampereen kirjoihin. Samalla 17 työläisperhettä ja kuusi naimatonta työläistä erosi luterilaisesta kirkosta ja liittyi baptisteihin.³² Vaikka kastettujen määrä oli hie-man suurempi, baptismi pysyi pienen seurakunnan uskona.

Kolmas angloamerikkalainen tulokas oli metodismi, joka organisoitui Tampereella 1890-luvun loppupuolella. Heidän ensimmäinen rukoushuoneensa tuli lähelle rautatieasemaa Kytätälään,

Baptistien kastejuhla Pyynikillä veti paikalle sekä laajan yleisön että virkavallan edustajat. Jännittävästä tapahtumasta kiinnostuneet lapset varasivat itselleen eturivin paikat Pyhäjärvestä. Kuva: Tampereen museot.

mutta muutamassa vuodessa toiminta laajeni jo Tammelaan ja Pispalaan. Metodistit perustivat Tampereelle pappisseminaarin, joka huolehti Tammelan rukoushuoneen toiminnasta.³³ Nämä pienet uskonnolliset ryhmittymät haastoivat luterilaista kirkkoa ja monipuolistivat kaupungin hengellistä kenttää. Lisäväriä siihen toi Pelastusarmeija, joka tavoitti työläisperheitä myös lapsille suunnatun toiminnan kautta. Pelastusarmeijan lastenjuhlissa jaettiin hengellisen sanoman lisäksi lahjoja, jotka saattoivat olla köyhille monilapsisille perheille hyvinkin arvokkaita kädenojenuksia. Kun aikuisillekin oli tarjolla teetä ja torvisoittoa, Pelastusarmeija toi sekä ääntä että väriä Tampereen uskonnolliseen

maisemaan. Juhannuskylään perustettiin vuonna 1901 slummi-asema, jossa Pelastusarmeijan slummissaret toimivat diakonisoiden tavoin sosiaalisen avun tarjoajina. Pelastusarmeijan lastenseimi tarjosi helpotusta työssäkäyvien työläisäitien arkeen.³⁴

Lisäksi jotkut melko marginaalisiksi jääneet ryhmät saarnasivat pyhitystä ja parhaimmillaan peräti uskonsisarten ja -veljien synnittömyyttä. Pyhityслиikkeeksi kutsuttu suuntaus oli luonteeltaan ylirajainen ja kulkeutui Suomeen angloamerikkalaisesta maailmasta osin Ruotsin kautta. Tampereella ylioppilas Aksel Skuttnabbin ympärille muodostunut ryhmä kokoontui Ojakadun rukoushuoneella ja keräsi piiriinsä jäseniä kaikista yhteiskuntaryhmistä. Skuttnabb julisti seurakuntalaisensa synnittömiksi ja kadotuksesta vapaiksi. Muun muassa eräs kovia kokenut tehtailijan rouva löysi rukoushuoneelta hengellisen yhteisönsä. Hän tuli mukaan vuoden 1905 paikkeilla ja uskollisen sisaren muistokirjoitus julkaistiin vuonna 1941 Evankelisten ystävien *Armon sanomissa*.³⁵ Lukuisat uskonnolliset ryhmittymät muodostivat tiiviitä yhteisöjä, joista tutkijatkin taitavat tietää aika vähän. Toisaalta liikettä ryhmästä toiseen esiintyi paljon. Se kertoo hengellisestä etsinnästä ja inhimillisestä uteliaisuudesta – joskus myös vahvojen luonteiden yhteentörmäyksistä.

Uudet uskonnolliset ryhmät loivat toimintatapoja, jotka poikkesivat sunnuntain jumalanpalveluksiin tottuneiden seurakuntalaisten kokemuksista. Tunteisiin, aisteihin ja mielikuvitukseen vetoavat kokoukset tarjosivat tamperelaisille työväestölle ruumiillisia ja hengellisiä tapoja ilmaista uskonnollisia tunteita. Erityisesti niin sanotut jälkikokoukset olivat herätyskristillisten piirissä yleisiä. Jälkikokous järjestettiin nimensä mukaisesti varsinaisen herätyskokouksen jälkeen. Osallistujia kutsuttiin jäämään rukoushuoneeseen keskustelemaan ja rukoilemaan saarnaajien kanssa. Jälkikokouksessa saarnaajat ja seurakunnan vapaaehtoiset keskustelivat paikalle jääneiden kanssa ja pitivät heidän kanssaan yksityisiä rukoushetkiä. Kokoukset saattoivat kestää puoleen yöhön asti. Muutamat kiertävät saarnaajat esittelivät ylpeinä tuloksiaan jälkikokouksissa herätykseen tulleista ja hengellisen kääntymisen kokeneista henkilöistä.³⁶ Jälkikokouksissa osallistu-

ja kuultiin, heitä lohdutettiin ja he saivat huomiota ja huolenpitoa, jota kirkollisissa tilaisuuksissa ei samalla tavalla ollut tarjolla. Samalla heitä työnnettiin kohti herätyksen ja kääntymisen kokemusta. Uskonnollisia tunteita, valintoja ja kokemuksia jaettiin, mutta niitä myös tuotettiin ja tarjottiin, joskus jopa manipuloitiin.

Työläisperheiden eletty uskonto

Luterilaisen kirkon opetuksen mukaan vanhempien kuului perehdyttää lapsensa kristillisen uskon perusteisiin ja tuoda heidät seurakunnan piiriin saamaan syventävää opetusta viimeistään rippikouluvaiheessa. Uskonnollisen kokemuksen paikkoina kaupunkilaiset työläiskodit olivat keskenään erilaisia. Erilaisten perheiden lisäksi myös saman perheen jäsenet saattoivat elää ja ajatella uskontoa hyvinkin eri tavoin. Moni diakonissalaitokseen pyrkinyt työläisnainen viittasi uskovaisen äitinsä esimerkkiin tai kertoi muuten kotinsa hengellisestä tilasta. Eräs hakija kertoi olleensa pyhäkouluajasta asti uskovainen ja toi samalla esiin kotinsa uskonnolliset jännitteet. Hänen kaksi veljeään olivat jumalankieltäjiä; isä puolestaan vihasi kirkkoa mutta luki kotona säännöllisesti iltarukoukset ja sunnuntaisin saarnan perheelleen. Kodin ilmapiiri oli tämän takia huono.³⁷ Perheen uskonnollinen moniäänisyys ei näyttäytynyt hakijalle myönteisenä taustana ja hän joutui myöhemmin keskeyttämään opintonsa diakonissalaitoksessa osin terveydellisistä syistä, osin sen takia, että laitoksessa epäiltiin hänen kykyään kehittyä diakonissan kutsumuksessa.

Uskonnollinen elämä oli 1900-luvun alussa yksi niitä alueita, joiden perusteella työväestön kunniallisuutta ja integroitumista yhteiskuntaan voitiin arvioida hyvinkin yllättävissä yhteyksissä. Tämä kävi ilmi, kun naisammattientarkastaja Vera Hjelt teki Suomen ensimmäisen talousbudjettitutkimuksen vuosina 1908 ja 1909. Hän keräsi ammattityöläisten elinoloista tietoja työläisperheiltä, jotka pitivät kokonaisen vuoden ajan kirjaa tuloistaan ja menoistaan. Tulkitessaan tuloksia Hjelt arvioi perheiden ”sivis-

Kristilliset yhdistykset järjestivät toimintaa työläisperheiden lapsille. Vuonna 1914 NNKY:n tyttöosasto oli ilmeisen suosittu. Kuva: Tampereen museot.

tyasastetta”, jolla hän tarkoitti perheenjäsenien koulutusta, luku-tottumuksia ja kirkossakäyntiä. Hän kommentoi ”sivistysastetta” tutkimukseen liitettyissä perhetutkielmissa, joissa muutama perhe esitellään tarkemmin.³⁸

Työläisperheiden uskonnollisen elämän kirjo oli perhetutkielmien perusteella laaja. Yhden tamperelaisperheen Hjelt totesi olevan kiinnostuneempi työväenliikkeestä kuin kirkosta, kun taas nelilapsinen sekatyöläisleski haki vähäisellä vapaa-ajallaan lohtua uskonnosta. Leskivaimo ei välittänyt lukemisesta, mutta kirkon ja rukoushuoneen tilaisuudet olivat hänelle mieluisia. Lapset lukivat uskonnollista lastenlehteä ja sanomalehtiä, mutta yleensä hartaustilaisuuksiin äidin mukaan lähti vain yksi lapsista, perheen kymmenvuotias tytär.³⁹ Perheessä eletty uskonto jätti tilaa erilaisille käytännöille eivätkä perheenjäsenet täysin jakaneet toistensa uskonnollisia käytäntöjä.

Kristillinen työväenyhdistys oli yksi kristillisistä järjestöistä, joka tarjosi työläisperheille vartenotettavan hengellisen kodin. Sen julkaisut ja tilaisuudet toivat lohtua nelilapsisen perheen äidille, joka elätti perhettään leivänmyyjänä. Nuorin lapsista oli kaksivuotias ja vanhin 12-vuotias. Heidän isänsä vietti epäsäännöllistä elämää ja oli usein työttömänä. Perheenäiti kertoi nähneensä elämänsä aikana niin paljon kurjuutta ja kärsimystä, että hän hankki kotiinsa ainoastaan toivoa tuottavaa eli uskonnollista kirjallisuutta. Muita maailmantapahtumia hän sentään seurasi kristillisen työväenliikkeen sanomalehdestä.⁴⁰

Osa työläismiehistä oli sisäistänyt roolinsa perheen hengellisenä johtajana. Tamperelainen työläismies kuului kristilliseen työväenyhdistykseen, lauloi sen kuorossa ja tilasi kotiinsa uskonnollista kirjallisuutta. Lisäksi perhe kävi säännöllisesti kirkossa. Toisen monilapsisen perheen sekatyöläisissä kertoi lukevansa *Uutta testamenttia* joka sunnuntai ja käyvänsä kirkossa jopa useammin kuin vaimonsa.⁴¹ Erään sekatyömiehen ja hänen pesijävaimonsa oli tapana käydä kirkossa joka toinen sunnuntai ja ehtoollisella kerran vuodessa. Jostain syystä Hjelt kuitenkin epäili perheen sivistysastetta, kun hän totesi, että pariskunta ei välittänyt yhteiskunnallisista asioista, ja ”tuskin uskonnollisistakaan asioista”.⁴² On vaikea tietää, mikä tämän epäilyn takana oli. Ehtoolliskäynti kerran vuodessa täytti kirkon vaatimukset, ja osallistuminen jumalanpalveluksiin kahden viikon välein osoitti jopa suhteellisen aktiivista seurakuntaelämää.

Hjeltin epäilykset perheen sivistysasteesta saattoivat toki syntyä sen takia, että vanhemmat olivat antaneet lapsilleen luvan käydä Pelastusarmeijan tilaisuuksissa, koska sieltä sai lahjoja. Moniarvoisuus ei välttämättä näyttäytynyt hengellisenä avarakatseisuutena vaan sitä oli mahdollista pitää uskonnollisena ymmärtämättömyytenä. Työläisperheiden lapset toivat kotiin uudenlaisia uskonnollisia virikkeitä, kun he kävivät Pelastusarmeijan lastenjuhliissa, Kristillisen työväenyhdistyksen lasten osastossa tai pyhäkouluissa, joita erityisesti Tampereen kaupunkilähetys, vapaakirkolliset piirit ja sittemmin myös seurakunnat järjestivät

eikä kansakoulujen uskonnonopetukseen ollut vaatimaton tekijä, kun lapset rakensivat omaa uskoaan.⁴³

Työläisperheissä elettiin siis uskontoa monin tavoin. Suhteellisen säännöllinen kirkkossakäynti kuului suurlakon jälkeenkin joidenkin työläisperheiden uskonnollisiin käytäntöihin. Samalla perheet sietivät jäsentensä erilaista suhtautumista kirkkoon ja uskonelämään, vaikka joissain perheessä suhde kirkkoon ja uskontoon aiheutti myös riitoja. Uskontoa elettiin lukemalla kirjoja ja hengellisiä lehtiä, jakamalla Uuden testamentin sanomaa kotona, kuuntelemalla saarnoja ja veisaamalla virsiä kirkossa ja rukoushuoneella. Näistä muuttuvista käytännöistä tuli jaettuja kokemuksia. Osa työläisistä myönsi, että lukeminen ei ollut heidän tapansa harjoittaa hartautta. Muutama mies korosti hyviä kristillisiä tapoja, kuten kotihartauksia, sunnuntaisaarnoja ja vuosittaista ehtoolliskäyntiä. Naisten uskonnollisiin käytäntöihin kuului sekä kristillisen kirjallisuuden lukemista kotona että kirkossa ja hartaustilaisuuksissa käymistä. Lapset olivat usein vanhempiensa mukana, mutta yhtä hyvin he saattoivat tai saivat jättäytyä kirkkomatkalta kotiin. Lapsilla oli myös omia uskonnollisia tilaisuuksiaan, joita järjestöt ja seurakunnat tarjosivat.

Työväestö uskonnollisten kokemusten kentällä

Tampereen uskonnollinen kenttä oli 1900-luvun vaihteessa vilkkaassa muutostilassa. Nopeasti kasvava kaupunki tarjosi maaperää uusille uskonnollisille liikkeille, ja ihmiset etsivät paikkaansa muuttuvan kansalaisyhteiskunnan rakenteissa. Herätysliikkeet, yhdistyskristillisuus ja angloamerikkalainen evankelioiva herätyskristillisuus tuottivat kaupunkiin uusia rukoushuoneita, yhdistyksiä ja kirkkoja. Ne tarjosivat työväestölle laajan ja monipuolisen areenan uskonnon harjoittamiseen – tai harjoittamatta jättämiseen. Nämä arenat muodostivat kokemuksen elettyjä tiloja, kokemuksen paikkoja ja kokemusyhteisöjä, joissa uskonnollisia kokemuksia muodostettiin, tulkittiin, jaettiin, vahvistettiin ja muunnettiin kollektiivisiksi resursseiksi. Kokemuksen tilat ja

paikat tarjosivat työväestölle institutionaaliset puitteet uskonnollisten kokemusten jäsentämiseen. Ne myös opettivat työväestöä 'puhumaan uskontoa'. Julkilausutut ohjeet ja normatiiviset pohjavirtaukset harjoittivat työväestöä uskomaan ja toimimaan herätyskristillisyyden kontekstissa.

Erilaiset uskonnolliset paikat tuottivat moninaisia uskonnollisia kokemuksia. Monet työläiset tyytyivät luterilaisen kirkon valtavirran jakamiin arvoihin ja normeihin. He harjoittivat uskontoaan ja jakoivat uskonnollisia kokemuksiaan lukemalla hartauskirjallisuutta, käymällä jumalanpalveluksissa ja osallistumalla hartauskokouksiin. Uupuneille työläisäideille uskonnonharjoitus tarjosi lepoa, turvallisuutta ja lohtua päivittäisiin rutiineihin ja vastoinikäymisiin. Myös uskonnollinen välinpitämättömyys kasvoi eikä kaikkien työläisten mieleen tullut levähtää sunnuntaina kirkonpenkissä, koska lepoa ja virkistystä oli tarjolla muuallakin.

Herätyskristillisyyden muutti ihmisten uskonnollisen elämän kokemustilaa ja odotushorisonttia. Uusien rukoushuoneiden evankelioiva sanoma vaati hengellistä heräämistä, kääntymistä, vanhasta syntisestä elämästä luopumista ja Jeesuksen seuraamista. Kaikki herätysliikkeet ja eriuskolaisliikkeet vaativat tietoista kääntymisen kokemusta. Ne muodostivat kokemusyhteisöjä, joissa niiden jäsenten odotettiin puhuvan uskontoa. Heidän piti jakaa henkilökohtainen kääntymisen kokemuksensa ja tehdä se keskusteluissa näkyväksi todistamalla ja palvelemalla yhteisöä. Tämä sai osan herätyksen kokeneista naisista pyrkimään diakonissalaitokseen tai liittymään Pelastusarmeijaan. Heille eletty uskonto kanavoitui kokemukseksi, joka muutti heidän koko elämänsä. Lisäksi jotkut pienehköt ryhmät saarnasivat pyhitystä ja uskonsisarten ja -veljien synnittömyyttä. Ne muodostivat omia tiiviitä yhteisöjään.

Teollistuvassa yhteiskunnassa työläiset löysivät monia tapoja elää uskontoa. Perheenisä saattoi vihata kirkkoa ja halveksia pappeja, mutta hän piti silti huolen velvollisuudestaan lukea sunnuntaina perheelleen päivän sanaa ja pitää kotona rukoushetkiä perheensä kanssa. Työläisnainen saattoi ihailia diakonissaa niin, että halusi seurata tämän jalanjälkiä diakonissalaitokseen, vaikka

ei ollut erityisen hyvin selvillä uskonnollisesta sanomasta. Itsensä kokeminen Jumalan lapseksi antoi voimaa vastustaa epäoikeudenmukaisuutta, kun taas joillekin toisille se antoi voimia kestää kurjuutta kaikessa hiljaisuudessa.

Viitteet

- 1 Tämä artikkeli perustuu Sari Katajala-Peltomaa ja Raisa Maria Toivon toimittamassa teoksessa *Histories of Experience in the World of Lived Religion* ilmestyneeseen laajempaan artikkeliini ”Working-class women living religion in Finland at the turn of the twentieth century” (Palgrave Macmillan 2022). Suomenkielinen artikkeli paikantuu kuitenkin englanninkielistä tarkemmin Tampereen historiaan.
- 2 Katajala-Peltomaa & al 2021, 223–224.
- 3 Markkola 2002, 29–31; Katajala-Peltomaa & al 2021, 228–231.
- 4 McLeod 1996, 156–168; Kempainen 2020, 38, 43; Markkola 1996, 42–59; Haapala 1986, 201–202.
- 5 Kortekangas 1965; Silfverhuth 2013.
- 6 Kataja-Peltomaa & Toivo 2016, 2.
- 7 McGuire 2008, 12; myös Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 1–24; Orsi 1985; Hall 1997; Ammerman 2013.
- 8 Tästä erityisesti Ammerman 2016, 88–89, 95; Kupari 2020, 215–216.
- 9 McGuire 2008.
- 10 Erityisesti Katajala-Peltomaa & Toivo 2021; Kivimäki 2019, 17–19.
- 11 Humanistisen maantieteen käsitteistössä paikka tarkoittaa ”tilaa, johon ihminen liittää merkityksiä elämismaailmassaan”. Haarni, Karvinen, Koskela & Tani 1997, 16. Tilan käsitteestä suomalaisessa yhteiskuntahistoriassa esim. Lamberg, Katajala-Peltomaa & Toivo 2021; myös Niemi, Einonen, Salminen & Vahtikari 2021.
- 12 Koselleck 1985, 267–276.
- 13 Haapala 1986, 217–223; Markkola 1994, 43–45.
- 14 *Aamulehti* 15.2.1899.
- 15 *Aamulehti* 18.2–19.2.1899.
- 16 *Aamulehti* 18.2–19.2.1899.
- 17 Kortekangas 1965, 250–253; Silfverhuth 2013, 232–243.
- 18 Silfverhuth 2013, 174.
- 19 Baptistit Pinninkatu 29. *Tampereen Sanomat* 19.1.1908; *Aamulehti* ja *Tampereen Sanomat* 20.2–21.2.1909; *Kansan Lehti* 20.2.1909; Silfverhuth 2013, 228–229, 262–266.
- 20 KA, Hämeenlinna. Suomen Vapaakirkon arkisto (SVA) I Fb:2. Antti Mäkinen kirjeenvaihto. Naima Andersson Antti Mäkiselle.
- 21 Junkkaala 1986, 239; Junkkaala 1997–.
- 22 Heikkilä 2017, 14–20; Soikkanen 1961, 306–310.

- 23 *Kristillinen Työkansa* N:o 0. 4.10.1906. Rukoushuoneen puhujat olivat rovasti Heikinheimo, kirkkoherra Fontell ja pastori Lehtonen.
- 24 *Kristillinen Työkansa* N:o 0, 4.10.1906; *Kristillinen Työkansa* N:o 00, 4.12.1906.
- 25 KA, HDA Ba:8. Luettelo diakonisoista ja seurakunnista n. 1898–1960; “Drag ur Stadsmissionens i Tammerfors verksamhet,” *Betania* 8–9/1908, 130–134; *Kulhia* 2007, 29–33.
- 26 KA, HDA Ba:1. Sisarkirja 1867–1906, sisaret 208, 347, 349.
- 27 KA, HDA Ba:1. Sisarkirja 1867–1906, sisar 38.
- 28 Ammerman 2014, 200; Ammerman 2013.
- 29 Markkola 2002, 75–83.
- 30 Kortekangas 1965, 261–262; Silfverhuth 2013, 225–227; *Kulhia* 2007, 26; Annola 2019, 160–162.
- 31 KA, HDA Ba:1 Sisarkirja 1867–1906, sisar 465. Luterilainen kirkko kutsui vapaakirkollisia lahkolaisiksi. Vuosikertomus 1908–1912. *Viipurin Sanomat* 3.12.1913; Antikainen 2006.
- 32 ”Täkäläisten baptistien tai uudesta-kastajain seurakunta”, *Tampereen Uutiset* 18.5.1895; *Aamulehti* 28.11.1896; Kortekangas 1965; Silfverhuth 2013.
- 33 Kortekangas 1965, 265–267; Silfverhuth 2013, 229.
- 34 Markkola 2002, 126–127.
- 35 *Sanomia armosta* 1.9.1907; *Armon Sanomat* 1941, *.
- 36 P. Viitanen, “Muistoja matkaltani Suomessa II,” *Suomen Viikkolehti* 16.2.1899, 51; P. Viitanen, “Kaupungeissa ja maaseuduilla,” *Suomen Viikkolehti* 19.10.1899, 334; Keskustelua jälkikokouksista esim. Auk. Oravala, ”Jälkikokouksista,” *Ylhäältä apua* no. 11, 1.11.1912, 166–168; ”Jälkikokouksista,” *Herättäjä* no 17, 26.4.1912; *Suomen Viikkolehti* no. 26–27, 29.6.1929; Kriittisiä huomiota ”Kenen hoitoon,” *Kotimaa* no 29, 11.3.1912.
- 37 KA, HDA Ba:1. Sisarkirja 1867–1906, sisar 227.
- 38 Aineistosta käy ilmi, että kuusi näistä esimerkkiperheistä oli Tampereelta. Hjelt 1912, 114–130.
- 39 Hjelt 1912, 115.
- 40 Hjelt 1912, 120. Ilmeisesti lehti oli 1906 Tampereella perustettu *Työkansa* (ellei se sitten ollut 1905 Turussa perustettu *Tähti*). On todennäköistä, että tamperelaisperhe luki paikallista sanomalehteä.
- 41 Hjelt 1912, 122–123; Työläismiesten sisäistämistä hengellisestä roolista myös Marks 2016 [1996].
- 42 Hjelt 1912, 124–126.
- 43 Pyhäkouluista mm. *Kulhia* 2007, 19–24, 41–42; Kortekangas 1965, 172–

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Helsingin diakonissalaitoksen arkisto (HDA) Ba:1

Sisarkirja 1867–1906 Ba:1

Luettelo sisarista ja seurakunnista n. 1898–1960 Ba:8

Kansallisarkisto (KA), Hämeenlinna

Suomen Vapaakirkon arkisto I

Antti Mäkisen kirjeenvaihto Fb:2

Painetut lähteet

Hjelt, Vera (1912): Tutkimus ammattityöläisten toimeentulosta Suomessa vuosina 1908–1909. Työtilasto XIII. Helsinki.

Lehdet

Aamulehti 1899, 1909

Armon Sanomat 1941

Betania 1908.

Herättäjä 1912

Kansan Lehti 1909

Kotimaa 1912

Kristillinen Työkansa 1906

Sanomia armosta 1907

Suomen Viikkolehti 1899, 1929

Tampereen Sanomat 1908, 1909

Tampereen Uutiset 1895

Viipurin Sanomat 1913

Ylhäältä apua 1912

Kirjallisuus

Ammerman, Nancy T. (2014): 2013 Paul Hanly Furfey Lecture: Finding Religion in Everyday Life. *Sociology of Religion* 75, no. 2 (2014): 189–207.

- Ammerman, Nancy T. (2016): Lived Religion as an Emerging Field: An Assessment of its Contours and Frontiers. *Nordic Journal of Religion and Society* 29, no. 2 (2016): 83–99.
- Ammerman, Nancy T. (2020): Rethinking Religion: Towards a Practice Approach.” *American Journal of Sociology* 126, no. 1 (2020): 6–51.
- Ammerman, Nancy T. (2013): *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life*. Oxford University Press, Oxford.
- Annola, Johanna (2019): ‘Tehe minusta itselles kunnian astia!’ Kuuluminen ja kutsumus saarnaaja Antti Mäkisen elämässä 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Teoksessa Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen (toim.) *Eletty historia: Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, 149–177. Vastapaino, Tampere.
- Antikainen, Marjo-Riitta (2006): *Suuri sisarpiiri: NNKY-liike Suomessa 1890-luvulta 1990-luvulle*. SKS, Helsinki.
- Haapala, Pertti (1986): *Tehtaan valossa: Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Haarni, Tuukka, Marko Karvinen, Hille Koskela & Sirpa Tani (1997): Johdatus nykymaantieteeseen. Teoksessa Tuukka Haarni, Marko Karvinen, Hille Koskela & Sirpa Tani (toim.): *Tila, paikka ja maisema. Tutkimusretkiä uuteen maantieteeseen*, 9–34. Vastapaino, Tampere.
- Hall, David D (toim.) (1997): *Lived Religion in America: Toward a History of Practice*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Heikkilä, Johannes (2017): *Kristillisen Työväen Liiton poliitikasta vetäytyminen 1917–1922*. Suomen historian pro gradu tutkielma. Jyväskylän yliopisto.
- Junkkaala, Timo; Frans Hannula. Teoksessa *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kgb-003844>.
- Junkkaala, Timo (1986): *Hannulan herätys: tutkimus Lounais-Suomen lähetys-herätyksestä 1894–1914*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (2021): Introduction to Medieval and Early Modern Experiences of Gender and Faith. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.) *Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*,” 1–24. Routledge, Lontoo & New York.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (2016): Religion as Experience. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (toim.): *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Brill, Leiden, Boston.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria (toim. 2022): *Histories of Experience in the World of Lived Religion*. Palgrave Macmillan, Lontoo.
- Katajala-Peltomaa, Sari, Raisa Maria Toivo, Miia Kuha, Nils Erik Villstrand & Pirjo Markkola (2021): Uskonto erontekona keskiajalta 2000-luvulle. Teok-

- sessa Pirjo Markkola, Marjaana Niemi ja Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit*. Vastapaino, Tampere.
- Kempainen, Mikko (2020): *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikkaa: 1900-luvun alun työväenaatteen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki.
- Kivimäki, Ville (2019): Reittejä kokemushistoriaan: Menneisyyden kokemus yksilön ja yhteisön vuorovaikutuksessa. Teoksessa Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen (toim.), *Eletty historia: Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, 9–38. Tampere, Vastapaino.
- Kortekangas, Paavo (1965): *Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa: Tutkimus Tampereesta 1855–1905*. WSOY, Porvoo.
- Koselleck, Reinhart (1985): *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Kulhia, Ali (2007): *Ihmisen puolustaja. Tampereen Kaupunkilähetys ry 100 vuotta*. Tampereen Kaupunkilähetys ry, Tampere.
- Kupari, Helena (2020): Lived religion and the religious field. *Journal of Contemporary Religion* 35, no. 2 (2020): 213–230.
- Lamberg, Marko, Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (2021): Tila ja tilalliset identiteetit keskiajan ja varhaismodernin ajan Suomessa. Teoksessa Pirjo Markkola, Marjaana Niemi ja Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit*, 25–63. Vastapaino, Tampere.
- Markkola, Pirjo (2002): *Synti ja siveys: Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920*. SKS, Helsinki.
- Markkola, Pirjo (1994): *Työläiskodin synty: Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. SHS, Helsinki.
- Markkola, Pirjo (1996): Työväenhistoria taivastielle: Työläisnaiset ja kristilliset yhdistykset. Teoksessa Pauli Kettunen, Raimo Parikka & Anu Suoranta (toim.) *Äänekäs kansa*, 42–59. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki.
- Marks, Lynne (2016/1996): *Revivals and Roller Rinks: Religion, Leisure, and Identity in Late-Nineteenth-Century Small-Town Ontario*. Toronto University Press, Toronto.
- McGuire, Meredith B. (2008): *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. Oxford University Press, New York.
- McLeod, Hugh (1996): *Religion and Society in England, 1850–1914*. MacMillan Press, Lontoo.
- Niemi, Marjaana, Piia Einonen, Tapio Salminen & Tanja Vahtikari (2021): Identiteetit ja yhteisöllisyys kaupunkitilassa keskiajalta 1900-luvulle. Teoksessa Pirjo Markkola, Marjaana Niemi ja Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen*

yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2. Yhteisöt ja identiteetit, 161–200.
Vastapaino, Tampere.

Orsi, Robert A. (1985): *The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880–1950.* Yale University Press, New Haven.

Silfverhuth, Voitto (2013): *Tampereen seurakuntahistoria 1. Evankelisluterilainen seurakuntaelämä Tampereella kaupungin perustamisesta 1779 vuoteen 1945.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Soikkanen, Hannu (1961): *Sosialismin tulo Suomeen.* WSOY, Helsinki.